

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Ο επιπλεγμένος τοκετός και ο θάνατος της αυτοκράτειρας Ευδοξίας (6.10.404 μ.Χ.)

Ο έβδομος τοκετός της αυτοκράτειρας Ευδοξίας απέβη μοιραίος για τη ζωή της λόγω των επιπλοκών που έλαβαν χώρα εξ αιτίας του ενδομήτριου θανάτου του κυήματος. Η ραγδαία επιδείνωση της κλινικής εικόνας και η απουσία της άμεσης ιατρικής παρέμβασης οδήγησαν την αυτοκράτειρα στο θάνατο. Στο παρόν άρθρο παρουσιάζεται η εξέλιξη της κλινικής της κατάστασης, έτσι όπως έχει καταγραφεί από τους χρονικογράφους και τους ιστορικούς της περιόδου. Η επιπλοκή του τοκετού άρχισε από τον ενδομήτριο θάνατο και ακολούθησε μητρορραγία, περιτονίτιδα, ειλεός, παραλήρημα, σηψαιμία και θάνατος. Ερωτηματικά προκαλούνται από τη στάση των θεραπόντων ιατρών, οι οποίοι, σύμφωνα με τις πηγές, δεν παρενέβησαν άμεσα για να αντιμετωπίσουν την εν λόγω επιπλοκή. Πιθανολογείται ότι η ταχεία επιδείνωση της υγείας της δεν άφησε πολλά περιθώρια παρέμβασης για την ανακούφιση και τη θεραπεία της επιτόκου αυτοκράτειρας. Η κλινική πορεία και η εξέλιξη του τοκετού έχουν τεκμηριωθεί από διαφορετικούς χρονικογράφους, αλλά μόνο ένας από αυτούς περιγράφει λεπτομερώς την κλινική της εικόνα. Σύμφωνα με τις πηγές που εξετάστηκαν, οι ιατροί είχαν την επιστημονική επάρκεια, σύμφωνα με τα δεδομένα της συγκεκριμένης περιόδου, να αντιμετωπίσουν δύσκολα μαιευτικά περιστατικά. Παρ' όλη όμως την επιστημονική ιατρική επάρκεια με τις γνώσεις της εποχής, δεν κατέστη δυνατή η ουσιαστική βοήθεια προς την αυτοκράτειρα Ευδοξία, με αποτέλεσμα τη θανατηφόρα κατάληξη.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Αυγούστα Ευδοξία (377;-6.10.404), υπήρξε από τις 27.4.395 η σύζυγος του βυζαντινού αυτοκράτορα Αρκαδίου, ο οποίος βασίλεψε για 13 χρόνια (395-408).¹ Η Ευδοξία ήταν «...βάρβαρος γυνή και θρασκευάρδιος...»,² η οποία διακρινόταν από φιλοδοξία, φιλαρέσκεια, φιλοχρηματία και αυταρχικότητα, στοιχεία που τη βοήθησαν να επιβληθεί απόλυτα στο σύζυγό της. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ο τρόπος της ζωής της και η προσπάθειά της να επαναφέρει την αυτοκρατορική λατρεία προκάλεσαν την αυστηρή κριτική του Ιωάννου του Χρυσόστομου, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και ως επακόλουθο την εξορία του. Ο Χρυσόστομος, για την ανέγερση ανδριάντα της επί πορφυρού κίονος έξω από το ναό της Του Θεού Σοφίας, απέναντι από το μέγαρο της Συγκλήτου, στηλίτευσε την Ευδοξία με την περίφημη ρήση: «...πάλιν Ηρωδιάς μαίνεται, πάλιν ταρασσεται, πάλιν ορχείται, πάλιν την κεφαλήν Ιωάννου ζητεί λαβείν επί πίνακι...». Οργισμένη η Ευδοξία από τα λόγια του συγκάλεσε τοπική εκκλησιαστική Σύνοδο, η οποία καταδίκασε τον Πατριάρχη «...ως αναλαβόντα τον θρόνον αυτού ουχί δι' αποφάσεως μείζονος Συνόδου αλλά

διά διαταγής βασιλικής ...» και τον εξόρισε στην Κουκουσό της Αρμενίας.³

Η Ευδοξία είχε επτά εγκυμοσύνες, από τις οποίες επέζησαν 4 παιδιά, η Μαρίνα, η Πουλχερία, η Αρκαδία και ο Θεοδόσιος,⁴ ο οποίος ήταν και ο διάδοχος της δυναστείας.⁵ Η επιπλοκή του έβδομου τοκετού της και η θανατηφόρα κατάληξή του στις 6 Οκτωβρίου 404 μ.Χ. αποτελεί ένα παράδειγμα αντιμετώπισης των επιπλεγμένων και δύσκολων μαιευτικών περιστατικών που αναφέρονται στη βυζαντινή βιβλιογραφία.⁶ Οι πληροφορίες για τον τοκετό και το θάνατο του κυήματος και της αυτοκράτειρας παρέχονται από διάφορους χρονικογράφους.^{2,4,7,8}

2. ΠΗΓΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Πρωτογενή πηγή πληροφόρησης αποτέλεσαν τα συγγράμματα των ιστορικών και χρονικογράφων Γεώργιου Κενδρηνού, Ιωάννου Καλλίστου Ξανθόπουλου, Σωκράτη Σχολαστικού, Ιωάννη Ζωναρά και του ανώνυμου βιογράφου του Αγίου Ιωάννου του Χρυσόστομου, ο οποίος είναι και ο μόνος που περιγράφει λεπτομερώς και διεξοδικά την

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2015, 32(4):511-514
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2015, 32(4):511-514

Ν. Σταυρακάκης

Εργαστήριο Αναπνευστικής Λειτουργίας,
Τακτικό Πνευμονολογικό Ιατρείο, Γενικό
Νοσοκομείο Ηρακλείου «Βενιζέλιο-
Πανάειο», Ηράκλειο, Κρήτη

The complicated labour and death
of Empress Eudoxia at 6.10.404 a.D.

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Αυτοκράτειρα Ευδοξία
Βυζαντινή Ιατρική
Τοκετός

Υποβλήθηκε 10.12.2014
Εγκρίθηκε 17.12.2014

κλινική εικόνα και την πορεία της αυτοκράτειρας. Επίσης, πραγματοποιήθηκε ανασκόπηση των ιατρικών συγγραμμάτων επιφανών βυζαντινών ιατρών, όπως του Γαληνού και του Ορειβασίου (4ος αιώνας μ.Χ.). Όλα τα συγγράμματα εντοπίστηκαν μέσω της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων Thesaurus Linguae Graecae (TLG), καθώς και των έντυπων εκδόσεων *Physici et medici Graeci minores, Corpus Medicorum Graecorum* και της *Ελληνικής Πατρολογίας*.

3. Ο ΕΠΙΠΛΕΓΜΕΝΟΣ ΤΟΚΕΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΥΔΟΞΙΑΣ

Η επιπλοκή του τοκετού της επιτόκου αυτοκράτειρας άρχισε όταν παρουσιάστηκε αιμορραγία από τα γεννητικά όργανα, η οποία ήταν και το πρώτο σύμπτωμα που καταγράφηκε.⁶ Οι χρονικογράφοι αιτιολογούν την επιπλοκή, αναφέροντας τον ενδομήτριο θάνατο του εμβρύου⁹ «...τέθηκε το βρέφος εν γαστρί αυτής...»,² «...βρέφος ην εν αυτή νεκρόν, εν τη μητρική νηδύι τεθαμμένον...»,⁸ «...κουούσης γαρ το έμβρυο τέθηκε...».⁷ Παρά τις ωδίνες δεν επέρχεται τοκετός και το κύημα παρέμεινε νεκρό στη μήτρα της αυτοκράτειρας για 4 ημέρες.^{2,6} Εξ αιτίας του ενδομήτριου θανάτου η κλινική εικόνα άρχισε να παρουσιάζει ραγδαία επιδείνωση λόγω της αποσύνθεσης του εμβρύου στη μήτρα: «...σαπέντος δε ενδόν εκείνου, και η νηδύς της βασιλίσης μετέσχε της σήψεως...»,⁷ «...τούτου τοίνυν σαπέντος απέστη και η γαστήρ...».²

Η αυτοκράτειρα υπέφερε από έντονους πόνους, και παρ' όλες τις προσπάθειες των ιατρών δεν μπορούσε να ανακουφιστεί «...πάσα μεν ιατρών παρεχώρει σοφία, πάσα δε ανήρητο παραμυθίας επίνοια...».¹⁰ Ο ενδομήτριος θάνατος φαίνεται ότι πυροδότησε μια σειρά νοσολογικών διεργασιών, οι οποίες εκδηλώθηκαν αρχικά από το γαστρεντερικό σύστημα. Όξινες ερυγές και χολώδεις έμετοι έκαναν την εμφάνισή τους, καθώς και διαρροϊκές κενώσεις, οι οποίες σταμάτησαν όταν κενώθηκε όλο το εντερικό περιεχόμενο «...τα μεν άρτι καταγόμενα εις αηδίαν τε και χολέρας μεταλλάξαν, πικρίαν πάλιν ανατρέχειν επί τον φάρυγγα ηπίγει, τα δε αποκείμενα πάλοι το βάρει του σώματος διεξώθει επί τα κάτω...». Στη συνέχεια, οι έμετοι κατέστησαν κοπρανώδεις, ρουκετοειδείς, ακολούθησαν διαρροϊκές κενώσεις και στα γεννητικά της όργανα παρουσιάστηκε αίμα αναμεμιγμένο με σκουλήκια «...ειθ' οία συμβαίνει επί νεκρώ σώματι, και σκωλήκων έμβρυον πηγαί σπαιρόντων και κινούντων έμμετον και δριμυτέραν ποιούντων την της γαστρός οδυνηράν ρεύσιν και τότε και των αυτών των σκωλήκων συνεξερχομένων τω πλήθει των φερομένων αιμάτων...».¹⁰

Ταυτόχρονα, παρουσιάστηκε υψηλός πυρετός ο οποίος χαρακτηρίστηκε ως υπερπυρεξία «...πυρετός δε επί τούτοις

το σώμα αυτής άπαν κατείχε, τοσούτον αποδέων πυρός όσον μη φάνει μόνον...» και παραδόξως αύπνια «...ύπνος δε άπας, ως ίστε, φεύγει τα των πυρεπτόντων όμματα...». Οι αυτόπτες μάρτυρες περιγράφουν ότι η αυτοκράτειρα καθόταν ξαφνικά στο κρεβάτι «...φασίν δε αυτήν οι τότε παρόντες και αναπηδώσαν πολλάκις άφνω βοάν...» και σε παραλήρημα φώναζε στον εκδιωχθέντα πατριάρχη Χρυσόστομο: «Τι μοι πολεμείς Ιωάννη;...».¹⁰ Για το γεγονός αυτό εικάζεται και η άποψη ότι παρατέθηκε για θρησκευτικούς λόγους και κατά τρόπον τινά αμφισβητείται ως προς τη γνησιότητά του.⁶

Η αυτοκράτειρα, μετά από το εν λόγω γεγονός, διαισθανόμενη το τέλος της, ζήτησε από κάποιον ηγούμενο ονομαζόμενο Αρσάκιο να μεταλάβει των αγράντων μυστηρίων «...και τον γέροντα Αρσάκιον εισκαλέσσα αιτεί διανεύουσα κοινωνίαν τε και ευχήν...» και μετά από αυτό «...εξήμβλωσε το παιδίον νεκρόν...».¹⁰ Ακολούθησε ο θάνατός της «...συνεξεμέσσα και την ψυχήν...». Ήταν δε τόσο έντονη η δυσωδία που ανέδιδε το σώμα της που δεν μπορούσε να εξαλειφθεί, παρ' όλη τη χρήση των αποσμητικών ουσιών «...τοσαύτης δε ενέπλησε δυσωδίας τους παρεστηκότας, ώστε νικάσθαι και τα της Ινδίας φυτά και αρώματα πάντα και πάσαν των περι τα τοιαύτα διατριβόντων τέχνην, ουδέν έτερον του πάθους υποφαίνοντας ή ότι πάλοι εν νεκροίς ετύγγανε. Και ούτω δη κακείνη καταλύει τον βίον...».¹⁰

Ο Γεώργιος Κενδρηνός παραθέτει μια άλλη εκδοχή, περισσότερο θαυματουργική για το θάνατο της αυτοκράτειρας. Αναφέρει την αδυναμία του τοκετού «...διέξοδος του εμβρύου και των πόνων λύσις ούκ ήν...»² και την επίθεση μιας θαυματουργικής επιστολής στην κοιλιά της επιτόκου, η οποία έφερε το ποθητό αποτέλεσμα, αλλά ταυτόχρονα και το θάνατό της «...ανθρώπου δε τινός επιθέντος αυτή γραμμάτιον γεγοητευμένον ευθέως εξήμβλωσε, και συν τη αποβολή του εμβρύου συνεπέρρηξε και την εαυτής ψυχήν...».²

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τους παραπάνω σχολιασμούς και τις περιγραφές των χρονικογράφων, ο ενδομήτριος θάνατος του κυήματος και της αυτοκράτειρας οφειλόταν σε ενδομητρίτιδα, περιτονίτιδα, ειλεό και σηψαιμία, όπως προκύπτει από την εξέλιξη της κλινικής εικόνας. Η εικόνα της περιτονίτιδας και του ειλεού στοιχειοθετείται από τους ρουκετοειδείς έμετους και τη διάρροια. Οι κοπρανώδεις έμετοι και τα προϊόντα αποβολής του νεκρού εμβρύου από τα γεννητικά όργανα της αυτοκράτειρας, σε μορφή αιμορραγίας αναμεμιγμένης με σκουλήκια, ευθύνονται για τη δυσσομία που ανέδνε το σώμα της, ενώ η εικόνα ολοκληρώνεται με τη σήψη, καθώς υψηλός πυρετός και παραλήρημα εκδηλώθηκαν λίγο πριν από το θάνατό της.⁶

Οι παρεμβατικές τεχνικές και η στάση των ιατρών απέναντι στην επίτοκο αυτοκράτειρα προκαλούν ερωτήματα, τα οποία παραμένουν αναπάντητα. Είναι φημισμένη η γνώση των ιατρών του 4ου και του 5ου αιώνα περί της Μαιευτικής και της Γυναικολογίας, καθώς όλοι είχαν ασχοληθεί με αυτά, ακολουθώντας τις Ιπποκρατικές και τις Γαληνικές διδαχές. Μεταξύ αυτών, ο Ορειβάσιος, ο Μέγας Βασίλειος, ο Νεμέσιος, ο Φιλάργιος, η Μητροδώρα Κλεοπάτρα κ.ά.,¹¹ οι γραφές των οποίων αποτέλεσαν τη βιβλιογραφική βάση της βυζαντινής Ιατρικής και της θεραπευτικής. Αν και η συνήθης πρακτική για την άμεση αντιμετώπιση μιας σοβαρής μαιευτικής επιπλοκής, όπως αυτή που συνέβαινε στην αυτοκράτειρα, ήταν η ταχύτητα της ανάληψης των θεραπευτικών και των επεμβατικών ενεργειών για τη διάσωση της ζωής, κάτι τέτοιο δεν καταγράφεται. Η μόνη αόριστη αναφορά για ανακουφιστική παρέμβαση μαρτυρείται από το βιογράφο του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, ο οποίος, αν και περιγράφει λεπτομερώς την κλινική εικόνα της επίτοκου αυτοκράτειρας, πουθενά δεν περιγράφει τις ιατρικές παρεμβάσεις. Βέβαια, σε όλους ήταν γνωστή η τεχνική της εμβρυοτομίας,⁶ την οποία αναφέρουν και περιγράφουν λεπτομερέστατα,^{12,13} και εύλογα προκύπτει το ερώτημα γιατί δεν εφαρμόστηκε κάτι τέτοιο στο επί τετραήμερο νεκρό βρέφος² από τους ιατρούς,⁶ μιας και η ζωή της αυτοκράτειρας βρισκόταν σε κίνδυνο. Πιθανολογείται ότι η ταχεία επιδείνωση της υγείας της απέτρεψε τους ιατρούς να προβούν σε μια τέτοια πράξη, φοβούμενοι το αποτέλεσμα της έκβασης.⁶ Βέβαια, η βοήθεια που μπορούσαν να προσφέρουν ήταν ελάχιστη, αλλά επειδή η ζωή της μητέρας προείχε του εμβρύου, «...την κυοφορούσαν τηρείν αναγκαίον...»¹² ήταν σύνηθες να προχωρούν στην αφαίρεση του κυήματος από τη μήτρα της επιτόκου. Και αυτό γιατί υπήρχαν πιθανότητες η μητέρα να κυοφορήσει εκ νέου και να γεννήσει άλλο παιδί. Ο Kislinger⁹ πιθανολογεί επίσης την ιατρογενή πρόκληση της ενδομητρίτιδας και

ακολούθως της περιτονίτιδας. Στοιχειοθετεί το εν λόγω γεγονός στην πιθανότητα της ενδομήτριας έγχυσης θεραπευτικών ουσιών που σκοπό είχαν την επίσπευση της αποβολής του κυήματος.¹⁵ Η έλλειψη της άσηπτης τεχνικής και η πιθανή διάτρηση της μήτρας από τους «μητρεγχύτες», τις ειδικές σύριγγες για την έγχυση των συγκεκριμένων ουσιών, θεωρούνται πιθανά αίτια για την πρόκληση της ενδομητρίτιδας.^{6,9,15}

Επίσης, από τους χρονικογράφους δεν αναφέρεται κάποιου είδους φυσικοθεραπευτική παρέμβαση για την ανακούφιση της «...τριτάλαινας εκείνης βασίλισσας...».⁷ Διαδεδομένη κοινή πρακτική «...επί δυστοκίας γενομένης...»¹³ αποτελούσε η φυσικοθεραπευτική παρέμβαση, η οποία συνίστατο στην τοποθέτηση της επίτοκου σε δεξαμενή θερμού ύδατος «...την πάσχουσαν εμβιβαστέον τη θερμή δεξαμενή...» με σκοπό την επίσπευση της διαδικασίας του τοκετού.^{13,15} Ακόμη, δεν αναφέρεται η χρήση κλυσμάτων, επαλείψεων ή καταπλάσμάτων, παρά το γεγονός ότι αποτελούσαν τμήμα της ανακουφιστικής φροντίδας σε περιπτώσεις δυστοκίας.¹⁵ Χρήση φαρμάκων δεν καταγράφεται, αν και χορηγούσαν σε ανάλογες περιπτώσεις «...κρίνιον ή σούσινον έλαιον...», το οποίο «...ευτοκίαν παρέχει ταις κυούσαις...».¹³ Επίσης, δεν αναφέρεται η χορήγηση φαρμακευτικής αγωγής για την αποβολή του νεκρού εμβρύου, η οποία περιελάμβανε τη χορήγηση διαφόρων φυτικών φαρμακευτικών σκευασμάτων «...βράθυ... τα νεκρά έμβρυα εκβάλλει...»¹⁶ και του καρπού του φυτού λευκόιου (μενεξέ), ο οποίος πινόμενος «...επιτηδιότατος εστίν και τα νεκρά έμβρυα εκβάλλει...»^{13,16} καθώς και έλαιου κεδρελάτης.¹⁵ Καμιά από τις παραπάνω φαρμακευτικές αγωγές δεν αναφέρεται ότι χορηγήθηκαν στην επίτοκο. Ο Kislinger πιθανολογεί τη χρήση φαρμάκων και ειδικότερα ενδομητρικών θεραπευτικών εγχύσεων, προσπαθώντας να αιτιολογήσει την κλινική εικόνα, και όχι ότι αυτή η θεραπευτική παρέμβαση εφαρμόστηκε από τους ιατρούς της αυτοκράτειρας.⁹

ABSTRACT

The complicated labour and death of Empress Eudoxia at 6.10.404 a.D.

N. STAVRAKAKIS

Laboratory of Pulmonary Function, Department of Pulmonology, "Venizelio-Panania" General Hospital of Heraklion, Crete, Greece

Archives of Hellenic Medicine 2015, 32(4):511–514

The Byzantine Empress Eudoxia's seventh birthing was fatal due to the complications that occurred following intra-uterine fetal death. The rapid deterioration of her clinical condition and the lack of immediate medical intervention led to her death. This article describes the course of her clinical condition as written by the chroniclers and historians of that period. The birth complications started after the fetus had died, with uterine bleeding, peritonitis, ileus, delirium and sepsis, and death followed. There are serious doubts about the medical care, which, according to the

sources, was not instituted immediately to treat the complications. Possibly the rapid deterioration of her condition did not give much time to the doctors to treat and alleviate the pregnant Empress. The progress of her labour and the clinical course have been documented by several chroniclers, but only one of them gives a detailed account of her clinical condition. According to the sources examined, the doctors did have the knowledge to treat such difficult situations under the conditions of that period. Despite that knowledge, her doctors failed to give the Empress Eudoxia the assistance she needed, which resulted in her death.

Key words: Byzantine medicine, Empress Eudoxia, Labour

Βιβλιογραφία

1. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ Ι. Νοσήματα βυζαντινών αυτοκρατόρων. Διδακτορική διατριβή. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 1990:50–53
2. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΕΝΔΡΗΝΟΣ. *Σύνοψις ιστοριών. Ελληνική Πατρολογία*. J.P. Migne, Παρίσι, 1865:121, 636
3. ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΣ. *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ελληνική Πατρολογία*. J.P. Migne, Κέντρο Πατερικών Εκδόσεων, Αθήνα, 2000:67, 717
4. ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΚΑΛΛΙΣΤΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ. *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ελληνική Πατρολογία*. J.P. Migne, Παρίσι, 1865:146, 1053
5. ΜΑΝΑΣΗΣ Κ. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Weber, Bonn, 1834, 108:2485
6. LASCARATOS J, LAZARIS D, KREATSAS G. A tragic case of complicated labour in early Byzantium (404 A.D.). *Eur J Obstet Gynecol Reprod Biol* 2002, 105:80–83
7. ΖΩΝΑΡΑΣ Ι. *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Weber, Bonn, 1834, III:96–97
8. HALKIN F. *Douze récits byzantins sur Saint Jean Chrysostome*. Société des Bollandistes, Bruxelles, 1977:38–528
9. KISLINGER E. Η Γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, 15–17 Σεπτεμβρίου 1988, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών/ΕΙΕ, Αθήνα, 1989:135–145
10. OMMESLAEGHE VAN F. Une vie acéphale de Saint Jean Chrysostome dans le Batopedinus 73. *An Boll* 1976, 94:352–353
11. HUNGER H. *Βυζαντινή λογοτεχνία*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1997, III:107–153
12. SORANI. *Gynaeciorum libri, Corpus Medicorum Graecorum IV*. Ilberg, Leipzig & Berlin, 1927, IV:III, XIX, 9, 61–64
13. ΑΕΤΙΟΣ ΑΜΙΔΗΝΟΣ. *Λόγος δέκατος έκτος. Περί των εν μήτρα παθών*. Ζερβός, Λειψία, 1901
14. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ. Ασθένειες και θεραπεία γυναικών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία & Τέχνες* 2007, 103:28–33
15. ΕΥΤΥΧΙΑΔΗΣ Α. *Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Θεραπευτικήν*. Εκδόσεις Παρισιάνος, Αθήνα, 1983
16. OLIVIERI A. *Aetii Amideni libri medicinales I–IV*. Teubner, Leipzig & Berlin, 1935, I:48

Corresponding author:

N. Stavrakakis, P.O. Box 621, GR-715 00 Kokkini Hani, Heraklion, Crete, Greece
e-mail: nstavrakakis@hotmail.com